

DIABLE SÓC D'AQUEST BALL... (NOTES PER A LA HISTÒRIA DELS BALLS DE DIABLES)

PALOMAR, SALVADOR

Un dels trets característics de les festes majors catalanes és, en l'actualitat, la presència al carrer de diables de foc. I és que, avui, trobem colles de foc –es diguin diables, dimonis o altres noms– del Principat al País Valencià, de l'Aragó catalanoparlant a les Illes, amb unes característiques semblants pel que fa a uns trets generals d'indumentària, ús de determinades formes de pirotècnia o funció dins la festa. Hi ha, però, nombroses particularitats, que ens serviren per caracteritzar les colles, probablement perquè podem intuir en aquest fenomen uns orígens comuns, però també la influència significativa de tradicions festives específiques de cada territori.

Aquesta proliferació és, però, ben recent. Fa vint anys es podien comptar al Principat menys d'una vintena de colles de diables, mentre que avui el nombre de grups és ben difícil de precisar, però superant en tot cas els dos centenars arreu dels Països Catalans.

Aquest article es centra en la manifestació festiva històrica –l'anomenat ball de diables– que dóna origen a aquesta eclosió de grups de foc. Ens ocuparem del ball de diables com a representació de teatre popular de carrer i també de la forma tradicional de ball de diables que no conserva els parlaments. Cal no oblidar, però, que, en la seva expansió pel territori, les noves colles de foc puen d'altres manifestacions festives com les de Sant Antoni –a les comarques del nord del País Valencià o a l'illa de Mallorca...– o les pràctiques festives amb ús de la pirotècnia al País Valencià, manifestacions culturals que, sens dubte, mereixeran altres articles. Ens caldrà deixar també per a un altre dia –per no allargar encara més l'article– el parlar de la importància dels parlaments dels diables i el seu contingut satíric.

El ball de diables

El ball de diables, en la seva denominació històrica, és una manifestació del folklore que principalment sembla haver estat present, entre els segles XVIII i la segona meitat del XX, en l'àrea compresa per les comarques del Penedès i el Garraf, el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat. Hi ha algunes notícies puntuals fora d'aquesta àrea geogràfica i, no cal dir-ho, la investigació ens pot aportar nous coneixements. En el cas de la ciutat de Barcelona està documentada la presència de colles de ball de diables en festes del segle XIX, però podria ser que, com succeeix amb altres balls parlats o danses, fossin grups vinguts del Camp de Tarragona o del Penedès. També, per citar un altre exemple, podríem esmentar els diables de la maça –anomenats així per diferenciar-los d'altres com els de Sant Antoni–, que ens han explicat que sortien a Morella (els Ports) per Corpus. En tot cas, es fa difícil concloure sobre la tipologia d'aquests personatges. Caldria aprofundir també en l'estudi d'alguns diables de Sant Antoni.

Certament, aquest és un camp d'estudi obert, tot i els treballs ja realitzats. Del folklorista Joan Amades a les aportacions de Xavier Fàbregas o Bienve Moya i les monografies locals que s'han editat en els últims anys, els diables festius catalans han estat objecte de diversos estudis. Resta encara, però, força terreny per a la recerca.

Allò que defineix el ball de diables és el fet que els seus components, vestits amb una indumentària específica –que, suposadament, vol representar el diable–, caminen o salten sota el foc de les carretilles, artificis pirotècnics consistents en un coet sense canya que es col·loca en un clau llarg a l'extrem d'una maça, bastó o forca, i que un cop encesos produeixen en girar l'efecte de paraigua de foc que caracteritza aquests personatges festius.

En moltes poblacions el ball de diables té una representació teatral de carrer o ball parlat que figura l'enfrontament entre el bé i el mal i en què els diables són derrotats per un àngel. En

l'actualitat, hi ha dues comarques –el Baix Camp i el Priorat– en què els diables fa molts anys que no fan parlaments. Així, s'han definit, a partir d'aquest fet, dos models tradicionals de ball de diables. Sembla, però, cada cop més clar que, històricament, la representació de teatre popular –el ball parlat– es troba en l'origen comú d'ambdues variants.

No entraré aquí en el tema dels orígens remots del ball. Els diversos autors que s'han ocupat pel tema s'apropen, d'una banda, al simbolisme del personatge, d'arrels precristianes o bé opten per centrar-se en la trajectòria documentada del ball i els seus precedents històrics. Jordi Bertran –dins El ball de diables a Tarragona. Teatre i festa a Catalunya– constata el buit existent entre les referències de diversos autors al substrat ancestral i les primeres notícies documentals sobre teatre popular de la Barcelona medieval. Segons Bertran, l'esglaó que manca en aquesta teorització sobre la gènesi del ball de diables ens pot arribar de la història del teatre. Per ella, arribem als joglars, «personatges clau i imprescindibles en el naixement del ball de diables», i explica com durant els segles XI a XIII s'estenen per Europa personatges burlescos, arlequins, identificats amb el diable, coincidint en alguns punts en la seva indumentària, vermella, amb caputxa i cascavells. Serà, però, al segle XIV quan l'arlequí europeu, el joglar, prendrà la forma apropiada al diable de carrer que avui coneixem. Aleshores, els diables ja recorren els carrers colpejant aquells que troben i fent sonar esquellots, carraques i altres instruments. Són el Charivari europeu que Bertran complementa amb un seguit d'exemples de les tradicions culturals properes: els Diablos de Castella-la Manxa, els Ioaldunak o Zanzantzar de Navarra, o els Peliqueiros de Galícia.

La llista podria ser força més extensa. Hi podríem afegir el conjunt de personatges i mascarades –trangas aragoneses, barbacàs gascons...– presents, en l'actualitat, a les festes del Pirineu. O d'altres, com les ja esmentades botargues, diablets o diableres que, als Països Catalans, trobem en les festes de Sant Antoni de gener, les santantonades dels Ports i del Matarranya, a les antigues representacions de la barraca de Sant Antoni a les comarques de l'Ebre, o actualment a l'illa de Mallorca.

Tanmateix, bona part dels exemples esmentats corresponen a màscares festives pròpies de celebracions del període hivernal –del Carnaval, en definitiva–, que han conservat fins a temps força recents la seva funció ritual en la festa. Des d'aquesta perspectiva, el buit existent entre els diversos tipus de personatges festius associats al diable és força més petit que la distància que separa una ancestralitat indefinida i la documentació medieval coneguda. Així, és possible entreveure la complexitat i la riquesa d'uns personatges en què es creuen funcions rituals, clarament vinculades a una cosmovisió pròpia d'una societat preindustrial, i evolucions teatrals que tenen molt a veure amb l'espectacle festiu desenvolupat a partir de les grans solemnitats urbanes.

Del Corpus als seguicis de Festa Major

Les primeres notícies documentals de representacions que poden tenir a veure amb l'actual ball de diables les trobem en les relacions de les solemnitats urbanes de la fi de l'edat mitjana. El Llibre de les solemnitats de Barcelona ens aporta no poques notícies d'entremesos festius entre els que hi trobem, sovint, la lluita entre el cel i l'infern; per exemple, el 1423, amb motiu de l'arribada a Barcelona, des de Nàpols, del rei Alfons, o el 1467, per l'arribada del duc de Calàbria. Amb l'organització del Corpus barceloní, els diables figuren, ja el 1424, entre els components del seguici.

A Cervera els trobem el 1426, també al Corpus, dins el «joch de Llussifer e los diables». Des del 1436 apareix ben documentada la pirotècnia en l'«entremès de l'Infern» de la ciutat de Tarragona. El 1448 tenim constància de la presència dels diables a Tortosa; de sant Miquel i els diables a Igualada el 1453. A la segona meitat del segle XV es constata una àmplia difusió d'aquest tipus d'entremesos per tot l'àmbit català i en altres indrets de la Corona. Bertran dóna notícia de la prohibició dels jurats de la ciutat de Saragossa sobre que els diables integrants de l'entremès de l'Infern, per Corpus, surtin abillats amb la seva indumentària fora de l'espai destinat al grup.

De fet, la configuració dels seguicis urbans –al Corpus o a les solemnitats– correspon a un

model de celebració que regula i estructura la festa. L'espai queda definit per un itinerari en el qual es mouen els personatges festius. En aquest moment assistim a la reconversió dels «divertiments del poble», que potser ja han perdut la seva sacralitat inicial, en components teatrals d'una festa-espectacle. Una festa en honor del poder –celestial o terrenal– que reaprofitava les manifestacions populars, fora del seu context primitiu, com a mostres de gaubança i de joia, pagades pel poder econòmic, religiós o polític –gremis, església o vila. És aquest moment quan les danses de processó, els gegants o els balls parlats, tal com els entenem a l'actualitat, s'incorporen a la festa.

El ball de diables, tal com el coneixem avui, sembla definir-se formalment al segle XVIII. Hi ha notícies anteriors de diables de foc que empenen pirotècnia, acompanyant un drac –com a Vilafranca–, una mulassa –com a Vilanova i la Geltrú– o formant part d'altres entremesos. Es tracta, de ben segur, de personatges propers en molts aspectes, però alhora clarament diferenciats –com bé explica Xavier Orriols en parlar de Vilanova– dels diables que ens ocupen. També al Vendrell trobem la «diablura», al Corpus del 1460, com a representació teatral, amb uns diables emmascarats amb camalls de picarols a les cames. Jordi Bertran –en l'esmentat treball sobre els diables tarragonins– veu, en canvi, una clara continuïtat entre l'entremès de l'infern del segle XV, la representació de la lluita entre sant Miquel i els diables, a càrrec del gremi de teixidors, present a les festes tarragonines entre el segle XVI i XVIII, i el ball de diables que apareix a Tarragona ja entrat el segle XIX.

Sigui com sigui, al tombant del segle XVIII trobem el ball de diables, en diverses poblacions, amb la funció en els seguicis, l'ús de la pirotècnia que ha arribat als nostres dies i la indumentària. El ball de diables forma part així del conjunt de manifestacions festives que integren els seguicis de les processons i de les solemnitats cíviques, encara amb una clara vinculació al món gremial. A la fi dels antics gremis, el ball es conserva, principalment, a les festes patronals. La presència, des de mitjan segle XIX, del ball de diables en les festes majors del Camp de Tarragona i el Penedès és prou comuna.

Les formes històriques del ball

En l'actualitat, podem diferenciar dos grans models pel que fa a les característiques del ball. El primer el trobem principalment a les comarques del Penedès, el Garraf i a una part del Camp de Tarragona; el segon, al Baix Camp i al Priorat. Les variants entre les dues tipologies del ball corresponen a l'estructura i dinàmica de les colles, la definició de personatges dins el grup i la tècnica de confecció de la indumentària. El fet, però, que ens permet establir una distinció és, fonamentalment, l'existència d'un text representat en el ball que figura la lluita entre el cel i l'infern.

A partir de l'existència d'aquesta representació teatral o ball parlat, els balls de diables de l'anomenat model penedesenc –és al Penedès on, a banda de recuperacions, es conservà històricament el ball parlat– s'organitzen en colles formades per un nombre determinat de components, amb uns personatges definits, que bàsicament són Llucifer, la diablesa, als qui segueixen un nombre variable de diables; i l'àngel, que s'identifica normalment amb sant Miquel i que pot comptar amb un o més ajudants.

Els vestits –i aquesta és una descripció general– són fets de roba gruixuda amb motius decoratius pintats. El vestits dels diables d'una mateixa colla són semblants entre ells, a excepció dels de Llucifer i la diablesa, que porten una indumentària que els identifica. Llucifer porta capa i un barret amb banyes que pot imitar el d'alguna dignitat eclesiàstica –una tiara o mitra–. La diablesa, amb faldilles i barret, és interpretada per un home. Cada diable porta una maça, a excepció del Llucifer –i molts cops, també la diablesa–, que porta un ceptrot, en el qual s'hi poden col·locar un bon nombre de carretilles. Els àngels, interpretats per canalla, van vestits de blanc. Sant Miquel porta escut i una espasa a la mà.

L'acompanyament musical del ball de diables és fet amb timbals. Hi ha uns personatges encarregats de portar la pirotècnia que se situen darrere els tabalers.

Els balls de diables penedesencs formen part de les comitatives de Festa Major, junt amb els gegants, els bastoners i altres danses. A més de la representació del ball parlat, els diables

reciten versots satírics, que canvien cada any, sobre persones i esdeveniments d'actualitat a cada població.

Els balls de diables de les poblacions del Baix Camp i el Priorat van tenir, potser en altres temps, una dinàmica semblant als penedesencs. Si més no, en l'etapa en què el ball de diables de Reus va estar vinculat al gremi de boters –fins al primer terç del segle XIX–, sabem que havia existit la representació del ball parlat. També hi havia representació a la Selva del Camp.

Allò que ha caracteritzat, al menys des del segle XIX, el ball de diables en les poblacions del Baix Camp i Priorat ha estat la inexistència de la representació teatral. El ball consisteix a evolucionar disparant un gran nombre de carretilles, sense cap mena de coreografia. En moltes poblacions, no hi consta tampoc cap mena d'acompanyament musical. Només a Reus, al segle XVIII, hi ha documentada l'utilització de timbals per acompanyar el ball de diables.

Es coneix també l'anomenat ball de Sant Miquel, representat al Baix Camp a finals del segle XIX. El seu argument ens recorda en bona mesura el del ball de diables. Malgrat la identificació que Joan Amades fa del ball de Sant Miquel amb el de diables, un i altre s'havien representat sempre, pel que sabem, de forma independent. D'altra banda, una versió del ball localitzada a Alforja, representada potser també a Reus i de la qual Amades n'hauria tingut referència, confirma les substancials diferències entre ambdues representacions i apunta que es tracta d'una recreació tardana del tema.

Tampoc hi ha notícies de versots dits pels diables del Baix Camp o del Priorat. Hi ha, però, un personatge –el diable burlesc– que apareix a la majoria de balls parlats de la zona i que és formalment idèntic als del ball de diables. El seu paper és el d'actuar com a iniciador de la representació, marcant l'espai; recitar uns versos satírics en acabar, que no tenen res a veure amb l'argument de l'obra, i passar el plateret, tot captant diners per a la colla. La presència del diable burlesc és una constant en els diversos balls, tant els de caire religiós com els de profà. Deixem, però, el tema dels diables satírics per a una altra ocasió.

Com a conseqüència de la manca d'una representació, es constata l'absència de personatges definits dins el ball, amb un nombre variable de components a cada sortida. La indumentària és de propietat particular o de lloguer. Cada diable porta les seves carretilles en una bossa o civader. S'ha conservat aquest darrer nom perquè antigament s'empraven, efectivament, els civaders dels animals. Ocasionalment, en sortides de recorregut considerable, es constata la participació d'ajudants que portaven civaders amb carretilles per a algun diable.

Els vestits són de roba gruixuda, antigament de sac de lli, amb motius decoratius retallats en roba i cosits al damunt de la base. Recordem que els vestits dels balls de diables de la resta del Camp, el Penedès i el Garraf porten les decoracions pintades. Es coneixen molt pocs vestits que combinin els motius decoratius pintats amb els retallats en roba i cosits.

Els parlaments del ball de diables

A les acaballes del segle XVIII, molts balls del seguici festius eren intepretats per colles vinculades als gremis o pagades per la vila. Tot i les particularitats de cada població, són moltes les notícies de balls interpretats pels mestres d'un ofici o colles de balladors contractades pels gremis. A la comarca del Baix Camp s'ha conservat diversos vestits de ball de diables que es podrien datar –no sense reserves– entre finals del segle XVIII i el primer terç del segle XIX, i correspondrien a la etapa en què el ball de diables de Reus es troba vinculat al gremi de boters. Aquesta relació històrica d'alguns balls de diables –com els de Reus o el Vendrell– amb els gremis de boters i alguns trets en la indumentària tradicional han servit, a cops, per bastir discutibles teories sobre la relació entre aquests personatges i el cultiu de la vinya.

La desaparició dels antics gremis comportà transformacions importants en el món de les manifestacions festives. Hi ha balls que desapareixen i d'altres passen a dependre de la vila. En el cas des diables, ens trobem d'una part amb poblacions en què el ball resta a càrrec del municipi, integrat en el seguici de Festa Major, conservant la representació, i altres en què desapareix o es conserva com un costum propi d'altres celebracions –religioses o profanes– en mans de la iniciativa particular o d'entitats. Aquest sembla ser el cas de la majoria de poblacions del Baix Camp i el Priorat, indrets on desapareix la representació. De fet, però, ens

cal disposar de més dades per poder afirmar que la desaparició del ball parlat dels diables d'aquestes contrades correspongui exactament al moment en què es perd la seva vinculació al món gremial. Algunes notícies de finals del segle XVIII –en els trasllats de la Mare de Déu de Puigcerver des d'Alforja, per exemple– fan pensar en diables sense parlaments en poblacions on no és gens evident la vinculació gremial del ball.

Certament, a mitjan segle XIX el ball de diables forma part dels seguicis festius de moltes poblacions del Priorat al Penedès. Les notícies de premsa –cada cop més abundant, en aquells moments– ens permeten constatar la presència dels diables en no poques celebracions. Així, el Diario de Barcelona, el 1845, dóna notícia dels diables vendrellencs a la festa de Santa Anna i, el 1849, de la participació del ball de diables de Torredembarra a la de Santa Rosalia. De l'Arboç, se sap que el 1846 els diables van estrenar vestits nous i el programa de 1876 parla del ball «de Diablos, que se ha distinguido siempre entre los demás de esta comarca, disparará con sus macetas unos bonitos fuegos artificiales, terminando la fiesta de este día [festa major, vetlla de Sant Julià]».

És evident que aquestes informacions evidencien pràctiques festives existents des de fa anys. Tanmateix, en aquest moment ja es dóna una clara diferència amb la no menys abundant aparició de notícies referents al Baix Camp i Priorat –Reus o Falset a partir de 1861– respecte de la resta de comarques. Els diables apareixen vinculats a les festes majors, però també a altres tipus de festes i, en cap cas, trobem referències al ball parlat. Mentre que a Reus no formen part del seguici festiu de Sant Pere –i en canvi sovintegen al carnaval, les festes de barri o les solemnitats de la Misericòrdia–, a Falset, si més no fins a finals de segle, els diables encapçalen la comitiva que acompanya l'Ajuntament a completes la vetlla de Santa Càndida, festa major de la vila. En altres poblacions, com les Borges del Camp, surten per la Festa Major, però amb una funció més propera

És interessant comparar aquí els testimonis que ens aporten diversos autors del Camp de Tarragona en referència al ball de diables. El reusenc Antoni de Bofarull escriu cap el 1880, fent referència a la primera meitat del segle:

Ja he indicat que antigament hi havia ball de diables, és a dir, ball de parlaments, en lo que 'ls protagonistas portavan vestiduras infernals, consistentes en calsas y jech, y unit a aquest una caputxa ab banyas, fet tot de tela de sach, demunt de la qual hi havia cosidas, de panyo negre retallat, figuras de dragons, ratas pinyadas, serps y altres atributs semblants, portant a la mà, cada hú dels diables, un llarch bastó, al extrem del qual, per medi de una caragola llevadissa, s'hi agantxava una carretilla que, encesa y donant voltas entorn de aquella, produhia l'efecte com si fos un paraygua de foch; lo ball representat fou dels que menos s'anà fent, y en cambi s'adoptà aquella vestidura des de llavors, en tota classe de festas, com per a fer una espècie de focs artificials ambulants, pusquan té lloch tal cas, molts particulars llogan un vestit de ball de diable (així ho anomenan y no vestit de diable, lo que prova son origen), se penjan al coll un civader ple de carretillas, y passejantse per tot arreu, allà on bé els sembla, aganxan una carretilla, li pegan foch i fentla voltar ab forsa, s'obren pas per tot allà on volen.

L'anotació de Bofarull deixa prou clar el fet que, en el seu record, el ball –o sigui la representació teatral– ha desaparegut i resta, en canvi, la presència dels diables com a forma d'encapçalament dels seguicis –que qualifica explícitament d'espècie de focs artificials ambulants– en algunes festes. Una pràctica que és ben vigent al Reus de la segona meitat del segle XIX i que Bofarull vol constatar, afirmant que «y en corroboració d'això, com a costum continuada, puch citar la tornada de la Mare de Déu a son santuari, l'any 1868, en que prop de la professó y entorn de l'ermita s'hi contaren més de 500 vestits de ball de diable, disparant carretillas, qual conjunt, mira't des del poble, y de nit, produhia un efecte com si fos un mar de foch».

Altres fonts documentals ens confirmen plenament les observacions d'Antoni de Bofarull. En aquell moment, el ball de diables reusenc, sense parlaments, era present a les solemnitats relacionades amb la Mare de Déu de la Misericòrdia, però també al Carnaval, a les festes de barri i en altres celebracions de la ciutat. No sabem, però, en quin moment es produeix la

desaparició del ball parlat. Hi ha un detall interessant en el memorial de la festa amb que se celebra el Jurament (?) de la princesa Isabel II, a començaments de juliol de 1833. A l'esberrany, hi diu: «los cuberos entretenian agradablemente la espectación pública con el variado fuego de doce mil ruedas que dispararon al desempeñar la de los diablos que figura el triunfo que sobre los ángeles malos obtuvo el Arcangel San Miguel», mentre que en un segon redactat –el definitiu– hi consta: «[...] la de los diablos, que de tiempo inmemorial está a cargo de dicho gremio». El canvi entre els dos documents, conservats a l'Arxiu Històric de Reus, ens pot fer suposar que aquell cop deixà de fer-se la representació. El problema és que en cap altre document, dels molts que fan referència als diables, hem trobat cap anotació referent a la lluita amb sant Miquel. En tot cas, el testimoni de Bofarull és clar.

A Reus, l'última notícia que vincula clarament els diables als boters és aquesta del 1833, tot i que fins al 1845 no podem afirmar que el ball hagi deixat de dependre del gremi. A Tarragona, la darrera referència del Ball de sant Miquel i diables, del gremi de teixidors de lli, és del 1804. El 1833, però –a Tarragona se celebra també, evidentment, la jura de la princesa Isabel–, apareix un nou ball de diables, aquest cop a càrrec dels mestres boters.

En altres poblacions del Camp, el ball parlat se seguia representant encara a la segona meitat del segle. A Valls, Narcís Oller, el descriu així a la seva novel·la Vilaniu (1885):

Arrenglerats en doble filera, i presidits per Llucifer i la Diablessa, anaven i venien amb compàs adelerat. Es paraven arreu; eixia un dels diables, vestit, com tots, a manera d'arlequí antic, però amb caputxó i banyetes; enlairava la maceta, i movent-la a compàs dels passos curts i trencats amb què caminava, anava salmodiant un parlament en vers, salpicat d'epigrames desvergonyits contra la gent de la vila. I el ball acabava amb un foc granejat de carretilles que, a la claror del dia, petaven i fiblaven la pell del descuidat espectador, sense causar a la vista cap efecte artístic.

La gent, no obstant, hi reia de valent. Feien soroll, socarrimaven sense avisar, i això bastava per a divertir aquelles disfresses que en res no trobaven tant de gust com a mortificar i fer córrer la gent.

El fet que a Valls es continués amb la representació del ball parlat justifica el comentari de l'alcoverenc Josep Aladern, que en el seu llibre *Costums típicas de la ciutat de Valls* anota:

L'erudit historiador D. Antoni de Bofarull, tenia sols una vaga idea del Ball de Diables, no sapiguen res més d'ell que'l sentir anomenar vestit ball de diables, al vestit que'l Diable porta en tots los altres Balls, segons relata en sa curiosa y entretinguda obra *Costums que's perden y recorts que fuguen*. Nos estranya aqueix desconeixement del tal ball en una persona tan erudita y que tan bé y per experiència coneixia las costums d'aquesta comarca, puig que en ella havia nascut y passat los primers anys de sa vida.

I segueix:

Lo Ball de Diables no es tan desconegut com suposa l'erudit historiador. Moltes són las personas que coneixem que l'han ballat, com ells dihen, los quals recorden encara fracments de sos parlaments respectius. Los vestits que portaven los balladors eran, com pot veures encare avuy més o menys alterat, en lo que portan los Diables dels altres Balls, una especie de dominos vermells, sembrats de figuras raras y diabòlicas, cusidas sobre la tela, ab un caputxo ab molta punxa y dugas banyas molt llargas fetas de veyeta molt vermella. Prenian part en ell gran part de potestats infernals, quinze o vint, ab Llucifer al cap, y a son costat, un individuo vestit de dona, també ab traje infernal, a qui's dava lo nom de Diablessa. Lo més característich del Ball consistia en tirar moltas carretillas, en disparar molt de foch. A fins de que produissen major efecte, com se fa encare avuy, se valian d'un bastó ab una masseta al cap y un clau o un bastonet que servint de fusell a la carretilla, impulsada per sa pròpia forsa, aquesta's posa a rodar vertiginosament, produhint una vistosa roda de foch. Llucifer, a fi de distingirse dels demás, portava una masseta de colossals dimensions, molt parescuda a una massa d'esclar

llenya. La Diablesa no tirava foch; la seva missió consistia en portar un llibanch encès y ab ell ficar foch ahont se li demanava, que acostumava a ser tant seguit, que no estava ni un moment parada, y era tal lo foch disparat, que'l lloch per on passava'l Ball de Diables se convertia en un verdader infern d'espurnas y un foch granejat d'explosions. Aixís donchs, entre'ls trajos y'l foch, calculis l'infern aspecte que produhiria'l tal Ball, aspecte que ajudava a fer més esgarrifador lo repicar desacompassat de dos tambals.

Al trobarse en alguna plassa o encrehuament de carrers, ahont los espectadors eran en major número y'l lloch ho permetia, amaynava'l foch, y entre passada y passada, se pasavan a declamar los parlaments. Aquests no eran sempre los mateixos, variavan a cada època y fins molts cops en cada localitat. A escepció dels diables primcipals, cada escú se'l feya a sa manera, puig que encare que gent rústiga la que hi prenía part, no hi faltaven persones d'ingeni, que feyan moltscops motets relativament ben versificats y plens d'intencionats acudits.

A son gust s'assignaban la representació de personatges odiosos de la època y fins molt sovint de personas de la localitat a quinas portavan malícia. [...] Quan aquesta manera de ferir al pròxim trascendia a la localitat, no deixava de portar malicias y malasvolensas entre uns y altres, tot lo qual feya que moltes vegades lo ball acabés a garrotada seca.

La descripció és prou precisa i permet establir, respecte al que anota Bofarull, les particularitats respecte a la indumentària que han arribat fins als nostres dies. Aladern, malgrat tot, no s'està de reconèixer que aquest ball és, a les acaballes del segle XIX, un dels menys representats a la ciutat de l'Alt Camp.

A Tarragona, si hem de creure el que explica Josep Pin i Soler en la seva novel·la La família dels Garrigas, els diables, a mitjan segle XIX, tampoc feien el ball parlat i es portaven ells mateixos les carretilles a l'igual que els diables del Baix Camp o el Priorat:

Als balls literaris segueix lo dels diables que cap falta fa, no té argument ni joc: lo formen una colla de plagues vestits de diable, precedits per un més plaga, Lucifer, que armats d'una maceta i un sarró ple de carretilles, espanten, fan mal... o se'n fan ells mateixos. N'hi ha de capcigranys, que per fer gràcia, s'amorren amb la carretilla encesa, espurnejant mantellines, socarrimant faldilles, fent fuades en roba bona.

És cert que el mateix Pin i Soler, en una altra obra, dóna testimoni d'un parlament. És tracta, però, d'un text tòpic – «Diable sóc d'aquest ball...»– que en absolut pressuposa l'existència de la representació del ball que enfronta els diables amb les forces celestials. Totes les notícies que aporta Jordi Bertran per als diables entre 1856 i 1900 confirmen que el ball de diables de Tarragona era un ball de diables sense parlaments amb una dinàmica prou semblant –per exemple, amb la vinculació a les societats recreatives del moment– a aquella que es donava a la veïna ciutat de Reus.

Al Penedès, però, la representació del ball parlat es mantenia. A la mateixa època, el vilafranquí Claudi Mas i Jornet ho explicava en detall en un article que va ser reproduït a diverses publicacions del moment i que transcrivim del diari reusenc Lo Somatent del 6 de setembre de 1895:

Heus aquí un ball en que la dansa es lo de menos; o nula, per parlar amb més exactitut. La paraula ball aplicada en això dels diables resulta d'una impropietat manifesta; dir-ne comparsa seria acostar-se més a la veritat, perquè tots los caracters de comparsa ostenta, reunint-ne d'altres que may deixan d'oferir las produccions dramàticas; ja que els personatjes recitan parlaments, sostenen diàlechs y desenrotllan una acció com en tot lo fet pera representar-se [...].

La indumentària dels comparsas es tan antiestética com llurs conjuns; que no pot se d'altre modo la barruera barreja d'àngels y diables, aquets ab unas forcas per a fixarhi y calar cuhets, vestits tots ab gust y propietat que cap d'abdugas cosas tenen, movent-se l' heterogeni tot al monòton compàs del patum... pum-pum... d'un parell de destrempats timbals y... executant, de

tant en tant, lo drama... Oh! y quin drama!: una tanda d'incoherències dites ab serietat de que diables y àngels són capassos, y escoltat ab religiós silenci per bon número de comaras y badochs que s'hi extasian lo mateix que si assistíssim a una representació d'En Vico.

Tal com avuy se recitan en la nostra vila los versos del ball de diables, hi ha part catalana y part castellana, però sembla que l'original seria castellà y que després s'hi afegiren trossos catalans que, junt amb algun bossí escrit en la llengua de Cervantes, malmetan bastant lo pensament del autor.

Mas publica diversos fragments del ball –amb alguns textos prou comuns als diables penedesencs– i anota la representació, a més de Vilafranca, a Sant Quintí de Mediona i a l'Arboç. D'aquesta població, se'n conserva una transcripció del 1907.

L'organització del ball sense parlaments

Tot plegat, doncs, sembla que, fa prop de dos segles, el ball de diables va experimentar, en la part més meridional de la seva àrea geogràfica històrica, una evolució diferent, mentre que al Penedès conservava la seva forma de ball representat.

Un altre factor que pot ajudar a entendre l'evolució del ball de diables al Baix Camp o el Priorat és la importància de la indústria pirotècnica en aquesta zona. A la segona meitat del segle XIX es constata, per mitjà d'anuncis a la premsa, la pràctica de les empreses pirotècniques de cedir els vestits de diable a canvi de l'adquisició d'una determinada quantitat de carretilles. Vegem-ne, només, dos dels molts exemples que podríem esmentar:

CARRETILLAS. En la plaza de la Constitución, callejón del Vidrio [de Reus], en casa de don Simforiano Sardà (a) Roig, se proporcionan a precios módicos. Los que tomen de ciento para arriba se les proporcionará el traje de diablo gratis (1878)

Carretillas para las fiestas de la Virgen. Se venden a 14 pesetas el 100, del acreditado pirotécnico de Falset, don Tomás Arbós. El que compre 100 o más carretillas, se le prestará el vestido de diablo y maza para tirarlas. De venta en casa José Vives, calle Puvill Oriol, 17. Reus. (1892)

Aquesta fórmula explica la presència dels diables en nombroses festes sense que existeixin colles estables als pobles. I també el fet que els balls de diables de la zona es caracteritzin per un alt nombre de components que disparen milers de carretilles. Tot i la presumible exageració, les referències, extretes de la premsa i d'alguns dietaris, són clares:

[...] precedian los vulgarmente llamados diablos, que en número de unos cuarenta disparaban profusamente carretillas de modo que cuando acompañaron el Ayuntamiento con el Rdo. cura-ecónomo a la iglesia para asistir a las Completas, ocupaban aquellos todo el espacio de la calle Mayor [...] que parecía aquello una lluvia de fuego. Así es que en cuatro días se quemaron más de 25.000 carretillas. (La Selva del Camp, 1850)

[...] después habrá unos 40 hombres que con traje de diablo irán disparando un extraordinario y vivo fuego. (Reus, 1861)

[...] para la devolución a su santuario, de la Virgen de Misericordia se está organizando una comparsa de 100 diablos que precederán a la procesión disparando carretillas. (Reus, 1885)

Los fuegos artificiales que se han quemado no tienen cuento, pues se afirma que entre cohetes y carretillas pasan de 25.000, lo que daba a la población el aspecto de un volcan. (Porrera, 1885)

[...] numerosas comparsas de diablos las cuales nos consta que tienen encargadas 30.000

carretillas. (Riudoms, 1886)

Pera la professó, s'han adquirít totas las carretillas que s'han trobat y han pogut fer los pirotécnicos d'aquesta ciutat [Reus] y'm consta que la Comissió ha donat la veu que's comprarian totas las que s'hi presentessin. Las carretillas las aviarán uns cinc cents diables durant lo curs de la solempne professó. (Riudoms, 1899)

A Riudoms no van ser tants, perquè una altra notícia de premsa informa posteriorment que «portavan la vanguardia de la comitiva un nutrit "ball de diables" compost d'uns 200 individuos que continuament disparaven carretillas produhint un efecte magnífich ja que sols se veyá una pluja de foch». La xifra, però, és prou considerable.

Tal com ens ha arribat, com a costum viscut entre els diables reusencs, el pagament de les carretilles anava, moltes vegades, a càrrec dels participants en el ball: «otra comparsa de Diablos que disparó gran número de carratillas, cohetes y ruedas fue costeada también por los mismos individuos que la componían» (Reus, 1845); «finalizando los festejos de este dia con los disparos de fuegos artificiales costeados por la numerosa comparsa denominada de diablos» (Alforja, festes de la Mare de Déu de Puigcerver, 1863). A vegades, es tractava d'un grup vinculat a alguna associació recreativa o política, sobretot per Carnaval: «En la noche del 17, se celebró una retreta humorística organizada por 'Foment'. Abrían la comitiva unos cañones de salva, siguiendo la comparsa de diablos» (Reus, Carnaval de 1916).

Tot plegat, una forma de fer el ball de diables que arriba –encara que ben minvada la seva presència– a l'últim quart de segle XX, període en què es produirà, com en altres comarques, la revitalització d'aquesta manifestació festiva.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

ALADERN, Josep. Costums típicas de la ciutat de Valls. El Ferrol, 1895

AMADES, Joan. El "ball de diables". Barcelona, 1954

ARROYO, Salvador. El ball de diables del Vendrell. El Vendrell, 1990

BARGALLÓ, Josep. Ball de diables de Torredembarra. Torredembarra, 1997

BERTRAN, Jordi i altres. El ball de diables a Tarragona. Teatre i festa a Catalunya. Tarragona, 1993

BOVÉ, Francesc de P. Folklore dels balls, danses i comparses populars. Vilafranca del Penedès, 1990

BOFARULL, Antoni de. Costums que's perden y recorts que fugen. Barcelona, 1880 (Reus, 1982)

ORRIOLS, Xavier. «Diables a Vilanova», a Diables i diableries vilanovines. Vilanova i la Geltrú, 1995

CRUAÑES, Esteve. Ball de diables de l'Arboç. L'Arboç del Penedès, 1988

PALOMAR, Salvador. El Ball de diables al Baix Camp. Reus, 1987

—. El ball de diables a Falset. Reus, 1990

ROCHA, J. Josep. Reculls del Ball de diables. Sitges, 1983

RUIZ, Joan. El ball de diables. Barcelona, 1998

SUBIRANA, Pere. Els nostres diables. Sant Quintí de Mediona, 1982

Data de publicació digital: 13/01/2003

Publicat a la revista Caramella n. 3, juliol-desembre 2000